

Beata Anna Polak
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0003-4030-8061

Teoria pul świadomościowych jako narzędzie krytycznej analizy dyskursu publicznego

Celem mojego artykułu jest przedstawienie współautorskiej propozycji metodologicznej (teoria pul świadomościowych) i przykładów jej zastosowania.

A. Wprowadzenie do dyskursu i dyskursu publicznego i krytycznej analizy dyskursu

Krytyczna analiza dyskursu (KAD) to inter- i multidyscyplinarna badawcza przestrzeń komunikacyjno-społeczna, łącząca obszary nauk językoznawczych z naukami socjologicznymi, kulturoznawczymi, historycznymi, mających na celu pokazanie dynamicznych i performatywnych związków między istotnymi tekstami będącymi w publicznym obiegu w sposób jawny i dostępny¹ a różnymi kontekstami ich użycia i ich znaczeniami dla różnych obszarów relacji społecznych.² Najczęściej chodzi o odzwierciedlenie zachodzących relacji społecznych, kulturowych i politycznych, tu: porządku społecznego, kwestii aksjologicznych, konstruowania tożsamości i mentalności zbiorowych. Dyskurs publiczny definiowany jest jako strumień owych istotnych tekstów i ich wzajemnych powiązań.³ Owe powiązania, jak i performatywność, czyli ciągłe modelowanie przez różne ich rekontekstualizacje, są elementami komunikowania publicznego na różnych jego poziomach: od poziomów insty-

¹ M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak (red.), *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2017, s. 21.

² Więcej: M. Poprawa, *Badania dyskursu publicznego w świetle stylistyki polskiej — tradycja, teraźniejszość, perspektywy*, „Oblicza Komunikacji”, t. 5 (2012), *Analiza dyskursu Centrum — peryferie*, s. 77-200.

³ *Ibidem*, s. 20.

tuczonalnych, przez medialne, po debatę oddolną — również na jej różnych poziomach i w różnych obszarach: oddolnych inicjatyw obywatelskich, zgromadzeń i protestów, internetowych mediów społecznościowych.

Dla wykształtowania się tego pola badawczego ważne były dwa momenty, zwane zwrotami⁴: „zwrot lingwistyczny w naukach społecznych”, który polegał na dostrzeżeniu performatywnego charakteru języka w kreowaniu relacji kulturowych i społecznych i „zwrot dyskursowy w lingwistyce”, który polegał na badaniach performatywnego charakteru zjawisk językowych na tle szerokiego kontekstu społeczno-politycznego, głównie relacji władzy i dominacji, a także roli ideologii w życiu publicznym. Pole to rozwija się dynamicznie, także ze względu na technologiczny rozwój sfery medialnej: pojawienie się internetu i nowych formatów multimedialnych.

Metody stosowane w KAD są głównie jakościowe, najważniejsze z nich to analizy: semantyczna, narracyjna, argumentacyjna, wizualna, ramowania, genologiczna, semiotyczna i multimodalna. Metody ilościowe są tu służebne, np. do sporządzania list frekwencyjnych czy badania kolokacji. Dokonuje się rekonstrukcji określonych dyskursów ujawniających jego właściwości, można to czynić na sposób deskryptywny lub krytyczno-problemowy. Podejście krytyczne stosowane jest do trzech wymiarów: tekstowego, społecznego i prognostycznego⁵ i jako takie budzi czasem kontrowersje ze względu na przypisywane jej implikacje polityczne⁶, a także ze względu na bardziej podstawowe uwikłanie tkwiące w strategiczno-manipulacyjnym funkcjonowaniu języka⁷, jednakże nie podważa to sensu tego typu badań, tylko wskazuje na konieczność zachowania ostrożności badawczej. Metody i perspektywy KAD są otwarte, badacze mogą albo stosować już istniejące, albo tworzyć własne.

B. Teoria pul świadomościowych

1. Wprowadzenie do teorii pul świadomościowych

Teoria pul świadomościowych jest zastosowaniem KAD do analizy wypowiedzi intesywnie naznaczonych ideologicznie. Sformułowaliśmy ją wraz z Tomaszem

⁴ M. Poprawa, *op. cit.*, s. 84-88.

⁵ Więcej: R. Wodak, *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego*. [w:] A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Universitas, Kraków 2008, s. 185-214.

⁶ M. Kopytkowska, Ł. Kumiega, *Krytyczna analiza dyskursu: konteksty, problemy, kierunki rozwoju*, [w:] M. Czyżewski, M. Otrócki, T. Piekot, J. Stachowiak (red.), *Analiza dyskursu publicznego...*, s. 200.

⁷ B.A. Polak, *Strategiczno-manipulacyjne rozumienie języka — elementy teorii*, [w:] A. Landau-Czajka, *Systemowe uwarunkowania języka i komunikacji społecznej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018, s. 57-66.

Polakiem w związku z analizą wypowiedzi ludzi i instytucji kościelnych⁸, jednakże ma ona zastosowanie także do niereligijnych wypowiedzi zideologizowanych. Zauważyliśmy, że wypowiedzi przedstawicieli Kościoła stają się bardziej czytelne, kiedy uwzględnimy istotny dla ich konstrukcji fakt, że są one sterowane przez zespoły odniesień niejawnych/niewypowiadanych, a dla autorów tekstów tak naturalnych i bliskich, że kształtują ich przekaz bez świadomego wysiłku z ich strony. Odniesienia te nazywaliśmy „pulami”⁹. Wyróżniliśmy trzy tego rodzaju pule, sterujące wypowiedziami religijnymi, zwłaszcza skierowanymi ad extra, czyli poza środowisko i kontekst ściśle religijny:

Pulę atrakcji — czyli zasoby ideowe / ideologiczne świadomości religijnej, które w oczach jej przedstawicieli (i według ich przekonania także w oczach adresatów wypowiedzi) stanowią o niekwestionowalnej wartości tego, co reprezentują oni osobiście i instytucjonalnie, a w konsekwencji tego, co znajduje się w formułowanym przez nich przekazie.

Pulę konsolidacji — czyli zasoby (oczywistych dla mówiących) roszczeń instytucjonalnych, zbudowanych na gruncie wartości tworzących wspomnianą „pulę atrakcji”. Zasoby te pozwalają lub wręcz nakazują między innymi deprecjonować zarzuty stawiane przedstawicielom własnej religijnej społeczności lub przynajmniej umieszczać je w kontekście neutralizującym ich negatywną wymowę.

Pulę urazu — czyli zasoby powstałe wskutek wielokrotnego istotnego dla przedstawicieli wspólnot i instytucji religijnych zakwestionowania wartości/roszczeń reprezentowanych w obu pierwszych pulach. W przypadku Kościoła katolickiego jest to wpisana głęboko w świadomość społeczną/instytucjonalną historia odrzuceń obecności i władzy (realnej i symbolicznej) tegoż Kościoła i jego przedstawicieli w sferze publicznej (szczególnie intensywna w ostatnich dwu stuleciach, a w ostatnich dziesięcioleciach coraz bardziej ukierunkowana na wroga abstrakcyjnego/symbolicznego).

Sterowanie wypowiedziami/dyskursem przez takie pule dotyczy zarówno wypowiedzi politycznych (w najszerszym znaczeniu tego słowa), jak

⁸ B.A. Polak, T. Polak, *Kościół wobec Państwa. Stałość i przemiany dyskursu kościelnego o kwestiach politycznych i społecznych w latach 1945–2013*, [w:] M. Czyżewski, A. Horolets, K. Podemski, D. Rancew-Sikora (red.), *Polskie sprawy 1945–2015. Warsztaty analizy dyskursu*. Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2018, s. 264–265.

⁹ Pojęcie analogiczne do socjologicznego pojęcia „dóbr wspólnej puli” (*common-pool resources*), jednakże odnosi się do zasobów symbolicznych, a nie materialnych, istniejące w świadomości społecznej grup i funkcjonujące w ramach struktur społecznych na sposób fantazmatyczny. Chodzi o zasoby określone i zamknięte, a zarazem dostępne do publicznego używania przez wszystkich, którzy pulę taką rozpoznają i akceptują.

też wypowiedzi formułowanych z wnętrza społeczności czy grup z wyrazistą tożsamością i wynikającym stąd ustawieniem w stosunku do innych grup czy społeczności w tym samym środowisku społecznym i kulturowym.

2. Świadomościowe pule atrakcji

Pule atrakcji rodzą się wtedy, kiedy społeczną świadomość i zarazem tożsamość określonej społeczności formuje zespół jej własnych i tylko jej właściwych przekonań fundamentalnych i związanych z nimi wyobrażeń. Odnosi się ono do procesów związanych z doświadczeniami podstawowymi ludzi i społeczności, z „religijną”, ale także polityczną czy kulturową, interpretacją niektórych z nich, jeśli prowadzą do powstania ustrukturuwionych formacji społecznych. Tożsamość ideowa takich formacji jest dominująca, oznacza to jej pierwszeństwo przed wszelkimi tożsamościami lub ideami konkurencyjnymi. Prześledzenie historycznych formacji religijnych (które z zasady są zarazem i polityczne, i kulturowe) pozwala identyfikować specyficzną strukturę procesów do tego prowadzących¹⁰.

Religijna interpretacja świata zaczyna się od doświadczeń nie innych niż wszystkie inne bieżące doświadczenia indywidualne i społeczne, a warunki do „wyróżniające” ich interpretacji stwarzają ludzie o wyższym niż przeciętny poziomie wrażliwości symbolicznej. Stwierdzenie to nie jest oczywiste dla tych, którzy uważają, że religijna interpretacja świata zaczyna się z natury rzeczy od zdarzeń nadzwyczajnych, przełamujących zwyczajny porządek rzeczy, zakładających istnienie pierwotnego i specyficznego doświadczenia *sacrum* w odróżnieniu od różnorodnych doświadczeń *profanum*. Doświadczenia podstawowe leżące u podstaw procesów tworzenia się języków religijnych wprowadzane są do owych języków w sposób zaskakująco urzeczowiony, ale i sankcyjny, czyniąc je doświadczeniami nieciągłości. Język religijny próbuje te doświadczenia wykorzystać, domknąć i w ten sposób unieszkodliwić. Stawiam tu tezę, że faktyczna interpretacja religijna podstawowych ludzkich doświadczeń ma charakter decyzji, a nie dokonuje się za sprawą napotkania czegoś, co samo przedstawia się jako wyjątkowe. Jednakże struktura tej decyzji jest swoiście złożona, trudno uchwytna, podejmowana w procesie składającym się z wielu drobnych skoków, wielopodmiotowo i autopojetycznie. Dopiero w końcowej fazie, w momencie pojawienia się pewnej wartości, wytwarza coś w rodzaju „policji religijnej”, swoistą „sieć ochronną” dla wytworzonych sensów. Sieć ta staje się obietnicą zastępującą owo pierwsze symboliczne odkrycie lub je dla niektórych zastępczo „podstawiając”. To właśnie jest moment najważniejszy — kiedy to dochodzi do tego rodzaju przeję-

¹⁰ T. Węclawski, *Alternatywa: nie-religijne — religijne w opisie doświadczeń podstawowych. Przykłady*, [w:] P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka (red), *Język religijny dawniej i dziś*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, t. III, 2007, s. 193-204.

cia otwartych możliwości usymbolizowanego doświadczenia podstawowego przez formalną obietnicę uformowanego już systemu religijnego. Podobne procesy zachodzą także w innych przestrzeniach społeczno-ideowych: np. gdy wynaturza się demokracja, która miała chronić słabszych albo gdy w nauce „nie zauważa się” jakiegoś istotnego odkrycia w imię jakichś układów. W każdym podobnym wypadku pytamy, gdzie się podziało to, co nie uogólnione, kwestionujące sankcję społeczną lub wprost prawną jakiegoś uformowanego języka, np. religijnego, na straży której stoi wspomniana „policja”.

Na takim tle należy stawiać pytanie o genezę świadomościowych pul atrakcji. Powinno się teraz odwrócić przedstawiony wyżej wywód i powiedzieć, że puli atrakcji nie budują doświadczenia podstawowe w ich źródłowym kształcie, chociaż są one dla jej powstania niezbędne. Pula atrakcji to skonsolidowana struktura świadomościowa, traktowana jako oczywista i niezbywalna, objęta najpierw wewnętrznym, a następnie ewentualnie także zewnętrznym nadzorem „policji religijnej”. To odwrócenie tłumaczy zarazem dwie cechy świadomości „atrakcji”: 1’ jej oczywistość dla tych, którzy ją reprezentują, i 2’ bezkonkurencyjną przewagę owej „atrakcyjnej świadomości” nad wszelkimi ideami konkurencyjnymi. Najważniejszym skutkiem takiego stanu rzeczy jest komunikowanie zawartych w „puli atrakcji” poglądów, przekonań, ocen i krytyk bez zwracania uwagi na to, że odbiorcy niepodzielający usytuowania komunikujących albo nie rozumieją ich komunikatów, traktując je jako specyficzną egzotykę społeczności, z której płyną takie komunikaty („oni już tak mówią”, „oni już tak mają”), albo jako nieznośne uzurpacje, którym trzeba wskazać należne im miejsce w świecie wolnym od tego rodzaju „atrakcji”.

Krytyczne odniesienie do roli „puli atrakcji” w dyskursie publicznym musi koncentrować się na głównym dla tej puli podstawieniu: to, co jest najważniejsze i najcenniejsze partykularnie (wartości, które mówiący uznają za oczywiste i niekwestionowalne), musi też być uznawane za najcenniejsze uniwersalnie. Podstawienie to stanowi źródło i uzasadnienie przemocowej struktury systemów uniwersalnych.

Jest jednak także inny obszar, w którym należy dokonać krytyki, jest nim nierównościowa, a tym samym niesprawiedliwa strukturyzacja samej debaty i hierarchizacja jej uczestników. Z perspektywy puli atrakcji, przemawiający jej mocą stoją z zasady wyżej niż wszyscy inni, niepodzielający ich przekonań. Stoją wyżej, bo reprezentują wyższą rację i uniwersalną prawdę. Skutki — zarówno dla owych „stojących wyżej”, jak i dla tych, których umieszczają oni „niżej” — są niszczące, efektem jest bowiem niemożliwość rzeczywistej konfrontacji przekonań i poglądów obu stron. Konfrontacja, a zatem i poważna debata, zostaje zastąpiona utwierdzaniem tożsamości definiowanych z perspektywy „puli atrakcji” — w zamknięciu we własnym fantazmacie i deprecjonowaniu wypowiedzi formułowanych spoza owego fantazmatu. Może

się to dzieć na „wysokim” poziomie dużych formacji politycznych i kulturowych, ale dzieje się również na „niskich” poziomach niewielkich grup tożsamościowych (dzisiaj często pojawiających się w mediach społecznościowych) i ich fantazmatycznych „baniek”.

3. Świadomościowe pule konsolidacji

„Pulę konsolidacji” tworzą zasoby (oczywistych dla mówiących) roszczeń „politycznych”/instytucjonalnych, zbudowanych na gruncie wartości tworzących omówioną już „pulę atrakcji”. Źródłem puli konsolidacji jest ustanowiona wcześniej (lub według jej przedstawicieli odkryta i reprezentowana przez nich) „pula atrakcji”. Schemat jest tu dość oczywisty: skoro reprezentujemy wartości najwyższe i niekwestionowalne, mamy nie tylko prawo, ale i obowiązek uzyskać dla naszych działań z tego wynikających odpowiednie warunki polityczne, społeczne, materialne i instytucjonalne, które pozwolą nam skutecznie uruchomić reprezentowane przez nas wartości w życiu publicznym. Oznacza to przejmowanie części (lub wręcz całości) przestrzeni publicznej i jej zasobów, a równocześnie konsolidowanie dokonujących tego instytucji tak, by nic nie mogło zakwestionować ich praw. Skoro owe instytucje i reprezentujące je osoby urzeczywistniają „najwyższe wartości”, to nie mogą podlegać zwyczajowej krytyce. Nawet ewidentne przekroczenia moralne czy materialne osób i instytucji działających na takiej zasadzie nie mogą zakwestionować uzyskanych (czy raczej uroszczonych) przez owe osoby czy instytucje praw. Powstaje w ten sposób sytuacja ewidentnie hipokrytyczna. Podstawowym aksjomatem jest tu bowiem wyższość moralna tych, którzy interpretują rzeczywistość z perspektywy definiujących ten świat niekwestionowanych wartości. Jesteśmy w świecie, w którym wszystko dowodzi słuszności jego podstawowej zasady: kto jej nie akceptuje, umieszcza się sam poza obowiązującą w tym świecie ochroną. Powstaje dynamiczne koło napędowe pożądanego „konsolidacji” — czyli przejmowania znacznych części przestrzeni publicznej. To maskowana wysokoetycznymi uzasadnieniami przemoc w życiu publicznym, betonująca debatę.

4. Świadomościowe pule urazu

Zrozumienie genezy świadomościowych „pul urazu” wymaga odniesienia do tych, którzy w historii ostatnich wieków, a zwłaszcza ostatniego stulecia okazali się „wielkimi przegranymi” — przedstawiciele umocowanego religijnie feudalnego porządku symbolicznego. Oznaczało to zakwestionowanie „odwiecznego porządku” i związanych z nim skal wartości. Konsekwencją procesu reformacyjnego okazała się między innymi „regionalizacja” europejskiego chrześcijaństwa po wojnach religijnych siedemnastego stulecia. Żadne z ukształtowanych na nowo wyznań nie mogło już rościć sobie pretensji uni-

wersalnych. Był to cios przede wszystkim w uniwersalistyczną świadomość katolicyzmu, który nigdy owej przegranej nie zaakceptował i nie akceptuje jej do dziś. Przegrana ta została pogłębiona za sprawą rewolucji francuskiej, następnie za sprawą dziewiętnastowiecznej modernizacji społeczeństw i emancypacji klasy robotniczej, a później przez liberalną demokrację. To właśnie jest przestrzeń genetyczna „puli urazu”.

Schemat podstawowy jest taki: jeśli jesteśmy reprezentantami najwyższego porządku uniwersalnych wartości i z tego tytułu mamy w pełni uzasadnione roszczenia społeczne, polityczne i kulturowe, i jeśli spełnienia tych roszczeń nam się odmawia, to mamy prawo uważać, że staliśmy się ofiarą sił, które nasze najwyższe wartości odrzucają. Skoro jednak chodzi o wartości najwyższe, to odrzucenie ich jest aktem niczym nieusprawiedliwionej agresji, której trzeba się przeciwstawiać. Powyższe rozumowanie nie jest jasno werbalizowane, stanowi ono właśnie świadomościową pulę intensywnego resentmentu osób i instytucji kościelnych wobec wszystkiego, co identyfikują jako przyczynę, okoliczności lub też skutki swojej historycznej przegranej. Wewnątrz kościelnej elity toczy się złożony proces emocjonalno-estetyczno-polityczny, w którym Kościół raz po raz „czuje się atakowany” przez wrogie moce dokonujących się bardzo szybko zmian cywilizacyjnych, podcinających podstawy dotychczasowej formuły zorganizowanego życia religijnego. W stosunku do reakcji kościelnych na tę sytuację zastosowano formułę „syndromu obłożonej twierdzy”.

Najistotniejszą składową wspomnianego wyżej procesu jest uraz, który wynika stąd, że realna władza polityczna w jej klasycznej postaci: rządzenia i panowania uniwersalnego została kościelnemu centrum władzy odebrana, ale nie naruszyło to fantazmatu kościelnej władzy: jej uniwersalnego roszczenia i jej świadomościowego imperializmu. Efektem jest samoświadomość i polityka, która stanowi teraz wypadkową owych dwu składowych: urazu i przekonania o własnej zwierzchności. Owa imperialna świadomość trwa w gotowości wykorzystania każdej szansy i każdej luki, w którą może wejść, by przekształcić się we władzę realną, a jednocześnie sieje wokół wyrazami owego urazu.

Podobnie jak w przypadku pul konsolidacji, krytyka pielęgnowania i wykorzystywania pul urazu jest łatwa. Rodzą się z nich poglądy i wypowiedzi, które nie tylko nie wytrzymują konfrontacji z rzeczywistością szybko zmieniającym się światem społecznym, kulturowym i politycznym, ale także zwrótnie uderzają w struktury społeczne i w wartości, których na poziomie deklaracyjnym obiecywały bronić. To prowadzi prawdopodobnie do takiego zakłócenia zwrotnej komunikacji systemu, że zostaje w ten sposób zablokowana zdolność do autopojezy, czyli odtwarzania się tegoż systemu w dostosowaniu do zmienionych warunków otoczenia, a to oznacza utratę szansy przetrwania.

C. Zastosowanie

Teoria pul świadomościowych została przeze mnie wykorzystana jeszcze dwukrotnie: najpierw w analizie oddolnych dyskursów społecznościowych związanych z polskim ruchem antyszczepionkowym¹¹, a później we współautorskiej analizie oddolnych dyskursów związanych z pandemią COVID-19 (w wersjach polskiej¹² i angielskiej¹³). W pierwszym przypadku użyłam jej do opisanie faz powstawania i strukturyzowania się polskiego ruchu antyszczepionkowego z jego dyskursem (jeszcze przedcovidowego, do czasu sformalizowania się ruchu), w drugim do opisanie faz formowania się oddolnego dyskursu negacjonistycznego o charakterze antysystemowym na tle pandemii COVID-19. Sądzę, że ta propozycja metodologiczna, która przeszła już kilka recenzji, łącznie z wcześniejszą współautorską analizą dyskursu Państwo-Kościół, może wejść do zespołu metod badań w krytycznej analizie dyskursów.

Beata Anna Polak

Theory of Pools of Consciousness as a Tool for Critical Analysis of Public Discourse

Abstract

This article is an extended presentation of the “consciousness pools” methodology as a new methodological proposal within the framework of Critical Discourse Analysis (initially developed together with Tomasz Polak as part of the analysis of the church-state discourse in Poland in the years 1945–2013). This methodology is used to analyze strongly ideological discourses, be it religious, political or cultural. The author presents three “awareness pools” controlling this type of discourses: the pool of attractions, the pool of consolidation and the pool of trauma. The concept of pools is taken over from the sociological analysis of material “common pools;” however, its application is transferred to the analysis of consciousness resources.

Keywords: language, discourse, critical discourse analysis, consciousness pools, qualitative research methodology.

¹¹B. A. Polak, *Strategie i mechanizmy obronne w dyskursie na temat szczepień. Analiza dyskusji w mediach społecznościowych*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój”, 2020, 29(14), s. 47–62.

¹²A. Chwieduk, J. Jeszke, B.A. Polak, A. Trzos, *Patocenoza a COVID-19. Konteksty środowiskowe i kulturowe pandemii w Polsce*, „Medycyna Nowożytna” (2022), 28(2).

¹³J. Jeszke, A. Chwieduk, B.A. Polak, A. Trzoss, *Pathocenosis and COVID-19. Environmental and Cultural Contexts of the Pandemic in Poland*, „European Journal for the History of Medicine and Health” [przyjęte do publikacji].